

УДК 338.23[332.02+332.055]

Кондукоцова Н.В.
аспірант Державного науково-дослідного інституту
інформатизації та моделювання економіки
Міністерства економічного розвитку і торгівлі України

ВІДНОВЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ РЕАЛЬНИМ СЕКТОРОМ ЕКОНОМІКИ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНУ СИСТЕМУ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ЙОГО ПРОГРАМНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

PROCEEDING IN MANAGEMENT OF THE REAL SECTOR ECONOMY THROUGH STATE SYSTEM ADJUSTING AND ITS SOFTWARE PROGRAMMING

АНОТАЦІЯ

Особлива увага в роботі приділена реальному сектору економіки, оскільки він не просто пов'язаний із задоволенням потреб населення, але й забезпечує наповнення бюджету, адже саме в ньому створюється більша частина валового внутрішнього продукту. Розглянуто програмно-планові документи розвитку економіки. На їх основі запропоновано методичні рекомендації щодо програмування реального сектору економіки як однієї з умов стійкого розвитку та соціального добробуту держави. Запропоновано індикатори стратегії економічного та соціального розвитку реального сектору економіки. Підкреслено необхідність державного управління з метою досягнення результативності економічної політики в контексті досягнення цілей соціально-економічного розвитку. Запропоновано створення єдиного центрального органу виконавчої влади для координації, контролю та моніторингу розвитку реального сектору економіки.

Ключові слова: реальний сектор економіки, програмування реального сектору економіки, державне регулювання економіки, інституціональне забезпечення реального сектору економіки, індикатори стратегії економічного та соціального розвитку реального сектору економіки.

АННОТАЦИЯ

Особое внимание в работе уделено реальному сектору економіки, поскольку он не просто связан с удовлетворением потребностей населения, но и обеспечивает наполнение бюджета, ведь именно в нем создается большая часть валового внутреннего продукта. Рассмотрены программно-плановые документы развития экономики. На их основе предложены методические рекомендации по программированию реального сектора экономики как одно из условий устойчивого развития и социального благополучия государства. Предложены индикаторы стратегии экономического и социального развития реального сектора экономики. Подчеркнута необходимость государственного управления с целью достижения результативности экономической политики в контексте достижения целей социально-экономического развития. Предложено создание единого центрального органа исполнительной власти для координации, контроля и мониторинга развития реального сектора экономики.

Ключевые слова: реальный сектор экономики, программирование реального сектора экономики, государственное регулирование экономики, институциональное обеспечение реального сектора экономики, индикаторы стратегии экономического и социального развития реального сектора экономики.

ANNOTATION

Particular attention is paid to the real sector of the economy, because it is not simply related to the needs of the population, but also provides budget filling, since it creates the greater part of the gross domestic product. The article deals with program-planning documents of economic development. On their basis, the methodical recommendations for programming the real sector of the economy as one of the conditions for sustainable development and social well-being of the state are offered. The indicators of the strategy of economic and social development of the real sector

of the economy are proposed. The necessity of public administration in order to achieve the effectiveness of economic policy in the context of achieving the goals of socio-economic development is emphasized. It is proposed to create a single central executive body for coordinating, controlling and monitoring the development of the real sector of the economy.

Keywords: real sector of the economy, programming of the real economy, state regulation of the economy, institutional provision of the real sector of the economy, indicators of the economics' strategy and social development of the real sector of the economy.

Постановка проблеми. Динамізм сучасного соціально-економічного розвитку України актуалізував питання підвищення ефективності економічної політики, її адекватності сучасним пріоритетам. У цьому контексті перспективним інструментом державного регулювання реального сектору економіки має стати державне програмування економічного розвитку, яке можливе лише за умов створення відповідного інституту в системі центральних органів виконавчої влади. Але, на жаль, в Україні сформувалось неоднозначне ставлення до системи державного програмування розвитку реального сектору економіки. Досі не існує єдиної державної програми, яка б охоплювала всі питання розвитку реального сектору економіки, а невідзначеність інституціональної координації, моніторингу та контролю реального сектору економіки призводить до неефективності вжиття заходів економічної політики держави загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками видано чимало наукових праць з питань стратегічного та державного управління. Питанням державного програмування економічного розвитку присвячена значна кількість наукових робіт вітчизняних і зарубіжних вчених.

Вагомий внесок у розробку теоретично-методичних основ формування програм національної економіки України зробили В.Ф. Савченко, А.Ф. Мельник, А.Ю. Васіна, Т.Л. Желюк, Т.М. Попович, В.І. Кононенко, С.М. Чистов, Л.А. Швайка, Б.М. Щукін та інші провідні вітчизняні вчені. Широке коло питань інституціонального забезпечення розвитку економіки України розглянуте в працях О.М. Алімова, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчука, А.Н. Олейник та інших науковців.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на постійне зростання кількості наукових публікацій з окреслених проблем, їх не можна вважати до кінця вирішеними як у науково-теоретичному, так і в прикладному планах. Оскільки, по-перше, постійно змінюються соціально-економічні умови розвитку реального сектору економіки, що потребує існування відповідного органу влади для швидкого реагування на такі зміни; по-друге, досі відчувається певний дефіцит досліджень правового забезпечення політики в реальному секторі економіки, а саме не створено досконалої теоретичної моделі такої політики, неповною мірою визначено змістовні, структурні та функціональні особливості, не розроблено концептуальний механізм її формування та здійснення.

Мета статті полягає в обґрунтуванні доцільності створення державного органу з управління розвитком реального сектору економіки та поглибленні теоретико-методологічних підходів до розробки механізмів забезпечення програмування розвитку реального сектору економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпеченням будь-якого управління вбачається перш за все в його інституційному та нормативно-законодавчому підґрунті. Вони мають слугувати основою забезпечення найбільш ефективного варіанта розвитку реального сектору економіки, а саме державного програмування економіки як процесу орієнтації економіки з боку органів державного управління шляхом регулярного та комплексного впливу на її структуру відповідно до поставленої мети соціально-економічного розвитку на певний період.

Реальний сектор економіки – один із секторів національної економіки, до якого входять суб'єкти господарювання, що безпосередньо створюють валову додану вартість та формують валовий внутрішній продукт і національний дохід, виробляючи матеріальні та нематеріальні товари та послуги, які не відносяться до фінансового сектору економіки [1, с. 11–12].

Сучасні інституціоналісти (Д. Норт, Дж. Ходжсон, Т. Єггертсон, Р. Нельсон і С. Уінтер) сходяться в думці про те, що інститути та технології знаходяться в певному «кореляційному» зв'язку. За інститутами визначається тип економічної системи та шлях розвитку економіки. Інститути суспільства зумовлюють трансакційні витрати реалізації контрактів або взаємодію між економічними агентами щодо обміну політичними та соціально-економічними послугами, а отже, формують економічний «клімат» [2, с. 93].

Так, у 2012 році питання розвитку реального сектору як центрального і координуючого органу покладене на Департамент розвитку реального сектору економіки, який став самостійним структурним підрозділом центрального апарату Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Департамент у своїй діяль-

ності керувався Конституцією і законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, іншими нормативно-правовими актами, наказами Мінекономрозвитку та дорученнями керівництва Міністерства. Головною метою діяльності Департаменту було формування пропозицій та забезпечення реалізації державної економічної політики щодо підвищення ефективності механізмів регулювання, функціонування та розвитку ринків паливно-енергетичного, транспортно-дорожнього та агропромислового комплексу і сфери зв'язку, змін та перетворень у співвідношенні між секторами та галузями національної економіки з метою формування прозорих, конкурентних та ефективних умов їх функціонування; забезпечення формування та реалізації державної цінової політики; забезпечення участі у формуванні та реалізації державної політики стосовно раціонального використання природних ресурсів, розвитку мінерально-сировинної бази та екологічної політики; формування державної політики щодо питань ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів, енергозбереження, відновлювальних джерел енергії та альтернативних видів палива; аналіз та планування розвитку реального сектору економіки [3].

З 2014 року розвиток реального сектору економіки покладено на Секретаріат Кабінету Міністрів України відповідно до затвердженої Постанови Уряду від 27 травня 2014 року № 157 [4]. В структурі КМУ створено Департамент розвитку реального сектору економіки.

Слід зазначити, що як у 2012, так і у 2014 роках вищезазначені Департаменти корегували паралельну діяльність профільних міністерств за секторами економіки, зокрема з питань планування та програмування розвитку реального сектору економіки.

З 2016 року в Україні не існує центрального інституту щодо координації розвитку реального сектору економіки. Відповідно до затвердженої структури Секретаріату КМУ Департамент розвитку реального сектору економіки скасований без відповідної передачі повноважень іншим органам виконавчої влади [5].

Нині питання розвитку реального сектору розглядаються окремо за галузями економіки профільними міністерствами, окремими департаментами Секретаріату КМУ та профільними Комітетами ВРУ.

Необхідно зауважити, що як за старої, так і за нової інституційної координації реального сектору економіки програмування здійснювалось та здійснюється профільними міністерствами на основі Середньострокового плану пріоритетних дій Уряду та на прогнозних сценаріях Прогнозу економічного та соціального розвитку України. Це дає нам підстави стверджувати, що в Україні не було розроблено жодної Програми розвитку реального сектору як інструмента реалізації планових цілей, який

дає змогу державі орієнтувати економіку секторів через регулярний та комплексний вплив на їх структуру відповідно до варіанта соціально-економічного розвитку в рамках ринкового механізму. Саме тому створення центрального органу координації розвитку реального сектору економіки у 2012 та 2014 роках не було ефективним, а його ліквідація у 2016 році як пошук вирішення проблем стагнації реального сектору посилила негативні тенденції державного управління.

У цьому контексті ефективним та результативним інструментом державної політики має стати державне програмування розвитку реального сектору економіки, що формує ВВП та національний дохід, задовольняє національні та сукупні потреби, формує конкурентоспроможність та забезпечує економічну безпеку держави.

Відновлення управління реальним сектором через державну систему регулювання може стати можливим шляхом створення центрального органу виконавчої влади щодо розвитку реального сектору економіки. Вважаємо, що необхідно створити/поновити Департамент розвитку реального сектору економіки при Секретаріаті КМУ (далі – Департамент) та наділити його повноваженнями самостійного структурного підрозділу щодо координації, моніторингу, аналізу та програмування реального сектору економіки з лінійним підпорядкуванням йому всіх профільних міністерств. Департамент у своїй діяльності має керуватись Конституцією і законами України, актами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України,

іншими нормативно-правовими актами, наказами та дорученнями керівництва Секретаріату КМУ (рис. 1).

Знову створений Департамент покликаний забезпечити¹:

- реалізацію державної політики у сфері економічної конкуренції та обмеження монополізму, сприяння розвитку конкурентних відносин в реальному секторі економіки;
- реалізацію державної політики щодо розвитку паливно-енергетичного та агропромислового комплексу, транспортно-дорожньої інфраструктури, транспорту та зв'язку, освіти та науки, охорони здоров'я та туризму;
- формування державної політики у сфері енергозбереження та ефективного використання енергетичних ресурсів, відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива, здійснення контролю за її реалізацією;
- формування та забезпечення реалізації державної цінової політики;
- реалізацію державної економічної політики у сфері житлово-комунального господарства, підготовку пропозицій до проектів програм розвитку у сфері житлово-комунального господарства;
- реалізацію основних напрямів (стратегії) державної економічної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального та невиснажливого природокористування, екологічної безпеки;
- опрацювання в межах компетенції фінансових планів підприємств державного сектору економіки;

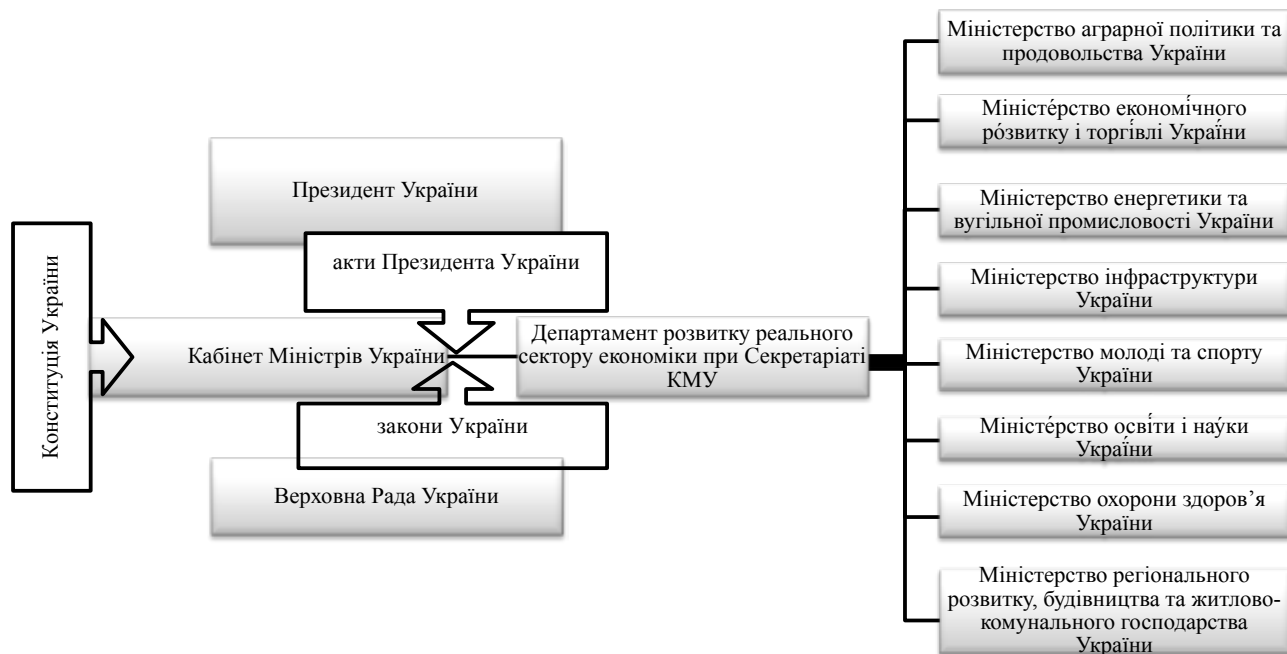

Рис. 1. Створення Департаменту розвитку реального сектору економіки та його взаємодія з гілками державної влади

Джерело: систематизовано, розроблено, запропоновано автором

¹ Доповнено автором джерело [4]

- формування державної політики економічного та соціального розвитку України, розроблення механізмів її реалізації, прогнозів економічного та соціального розвитку на середньо- та короткостроковий періоди;

- розроблення (опрацювання) проектів нормативно-правових актів у межах своєї компетенції;

- узагальнення практики розвинених країн застосування законодавства з питань, що належать компетенції Департаменту, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення;

- проведення інформаційної та консультативної роботи з питань, що належать компетенції Департаменту.

Належна організаційно-технічна та інформаційно-аналітична діяльність Департаменту буде здійснюватись шляхом двостороннього контакту з Центральними органами виконавчої влади (міністерствами) (далі – ЦОВВ) та іншими гілками державної влади.

Маючи центральний орган виконавчої влади щодо розвитку реального сектору економіки, можемо наділити його повноваженнями щодо реалізації програмного стратегічного планування, що стане основою діяльності ЦОВВ, бо, на жаль, в Україні досі більшість державних програм не виконана в повному обсязі, поза увагою залишаються питання розробки методичних рекомендацій формування секторальної політики програмування як інституціональної передумови забезпечення сталого розвитку, впровадження нових інституціональних форм забезпечення сталого соціально-економічного розвитку.

Слід зазначити, що регулювання системи соціально-економічного розвитку України, її галузевої підсистеми є досить складним. Законодавчо встановлено розгалужену ієрархічну сукупність стратегічних прогнозних і програмних документів, орієнтованих на довгостроковий (понад 5 років); середньостроковий (до 5 років) та короткострокові (річні) інтервали часу (табл. 1).

Як видно з табл. 1, практично повністю відсутня законодавча база щодо регулювання бюджетної, грошово-кредитної сфери розвитку реального сектору економіки. Потребують розробки та впровадження програмно-планові документи щодо стратегії розвитку та прогнозу реального сектору економіки.

Неузгодженість наявних положень різних законодавчих актів, відсутність методологічних основ впровадження середньострокового планування та оцінки результативності діяльності головних розпорядників бюджетних коштів не дають змогу повноцінно інтегрувати плани діяльності центральних органів виконавчої влади до системи документів державного стратегічного планування та вирішити

завдання переходу до бюджетування за цілями та пріоритетами державної соціально-економічної політики.

Упровадження нової інституціональної форми забезпечення сталого соціально-економічного розвитку, а саме Департаменту розвитку реального сектору економіки, дасть змогу реалізувати контрольню-наглядову функцію в державі та забезпечити результативний зворотній зв'язок Департаменту з ЦОВВ (міністерствами). Йдеться про розробку та доведення Департаментом стратегічних програм соціально-економічного розвитку, планів, прогнозів, бюджетно-кредитних програм ЦОВВ (міністерствам) та їх зворотню звітність, прогноз, плани та рекомендації, які Департамент враховуватиме в подальшій програмно-плановій діяльності. Це дасть можливість розподілити функції та обов'язки між Департаментом і ЦОВВ та закрити прогалини в законодавчій основі реалізації програмно-планових дій у реальному секторі економіки.

У зв'язку з цим актуальним завданням, яке має вирішити Департамент на сучасному етапі, є впровадження організаційно-методологічних засад розроблення планів діяльності головних розпорядників бюджетних коштів на плановий та два наступні бюджетні періоди (відповідно до прогнозних та програмних документів економічного та соціального розвитку, державних цільових програм з визначенням очікуваних результатів діяльності), а також забезпечення методологічної підтримки та координації у цій сфері.

Планування розвитку реального сектору економіки ґрунтується на необхідності розбудувати єдину цілісну систему документів державного стратегічного планування, інтеграції до неї планів діяльності центральних органів виконавчої влади та розроблення науково-методичних рекомендацій щодо впровадження в практику їх роботи стратегічного планування, орієнтованого на результат та узгодженого з принципами середньострокового бюджетного планування.

Нормативно-правовим підґрунтям стратегічного планування розвитку реального сектору економіки України є Бюджетний кодекс України, Закон України «Про державне прогнозування і розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Постанова Кабінету Міністрів України «Про розроблення прогнозних програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету» від 26 квітня 2003 року № 621, розроблений Міністерством економічного розвитку і торгівлі України проект Закону України «Про державне стратегічне планування».

Індикаторами² стратегії економічного і соціального розвитку реального сектору економіки мають стати:

² Індикатор (лат. "indicator" – «показчик») – показник для символічного відображення інформації про процеси, що відбуваються в предметі управління, а також вимірник, що дає змогу певною мірою передбачити, в якому напрямі слід очікувати розвитку соціально-економічних процесів [7].

Таблиця 1

**Система прогнозних і програмних документів
щодо планування соціально-економічного розвитку України**

Стратегічні прогнозні та програмні документи	Загалом по економіці країни	В реальному секторі економіки (окремо за галузями)
1. Довгострокові (понад 5 років)		
1.1 стратегія економічного та соціального розвитку	+	+
2.1 стратегія регіонального розвитку	+	-
2. Середньострокові (до 5 років)		
2.1 щорічні та позачергові послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України (додатково – план заходів)	+	+
2.2 програма діяльності Кабінету Міністрів України (до 5 років) (додатково – план дій з виконання програми діяльності уряду)	+ (річний)	+ (річні плани роботи ЦОБВ)
2.3. прогноз економічного та соціального розвитку на 5 років	+ (щорічне уточнення, використання в проекті програми уряду)	+ (перелік 16 галузей визначено урядом після схвалення державного прогнозу)
2.4. основні напрями бюджетної політики, прогноз показників зведеного та державного бюджетів України	+	-
2.5. державні цільові програми (до 5 років)	+	+ (державні програми включаються до державної програми економічного і соціального розвитку, враховуються у проекті державного бюджету)
2.6. міжгалузеві угоди (до 5 років)	-	+ (між ЦОБВ)
3. Короткострокові (річні)		
3.1 прогноз економічного та соціального розвитку	+ (прогнозні макропоказники на 3 роки для проекту програми економічного і соціального розвитку та державного бюджету)	-
3.2 програма економічного і соціального розвитку	+	+ (програми державної підтримки за галузями економіки)
3.3 основні засади грошово-кредитної політики	+ (Національний Банк України)	-
3.4 основні напрями бюджетної політики	+	-
3.5 бюджет	+	+
3.6 аналіз соціально-економічних результатів спеціальних (вільних) економічних зон та територій пріоритетного розвитку (щорічно)	+	-
3.7 комплексна оцінка соціально-економічного розвитку регіонів	+	-
3.8 щоквартальна оцінка економічної безпеки	+	-

Джерело: частково запозичене з джерела [6], доопрацьовано автором

- темпи росту ВВП;
- ВВП, оцінений за паритетом купівельної спроможності валют, загалом і на душу населення;
- продуктивність факторів виробництва, а саме праці (погодинна та на одну особу) і капіталу;
- зростання доходів населення;
- рівень зайнятості, а саме загальний, жінок, людей похилого віку;
- рівень освіти населення та молоді у віці 20–24 років;
- видатки на НДДКР;
- порівняльний рівень цін;

- обсяг виробничих інвестицій;
- динаміка промислового виробництва;
- динаміка сільськогосподарського виробництва;
- енергоємність економіки;
- обсяг транспортних перевезень;
- обсяги експорту та імпорту;
- рівні бідності та тривалого безробіття;
- питома вага доходів бюджету у ВВП;
- дисперсія регіонального рівня зайнятості;
- емісія парникових газів.

Питання стимулювання розвитку реального сектору економіки лежить у площині ефективності функціонування державного регулю-

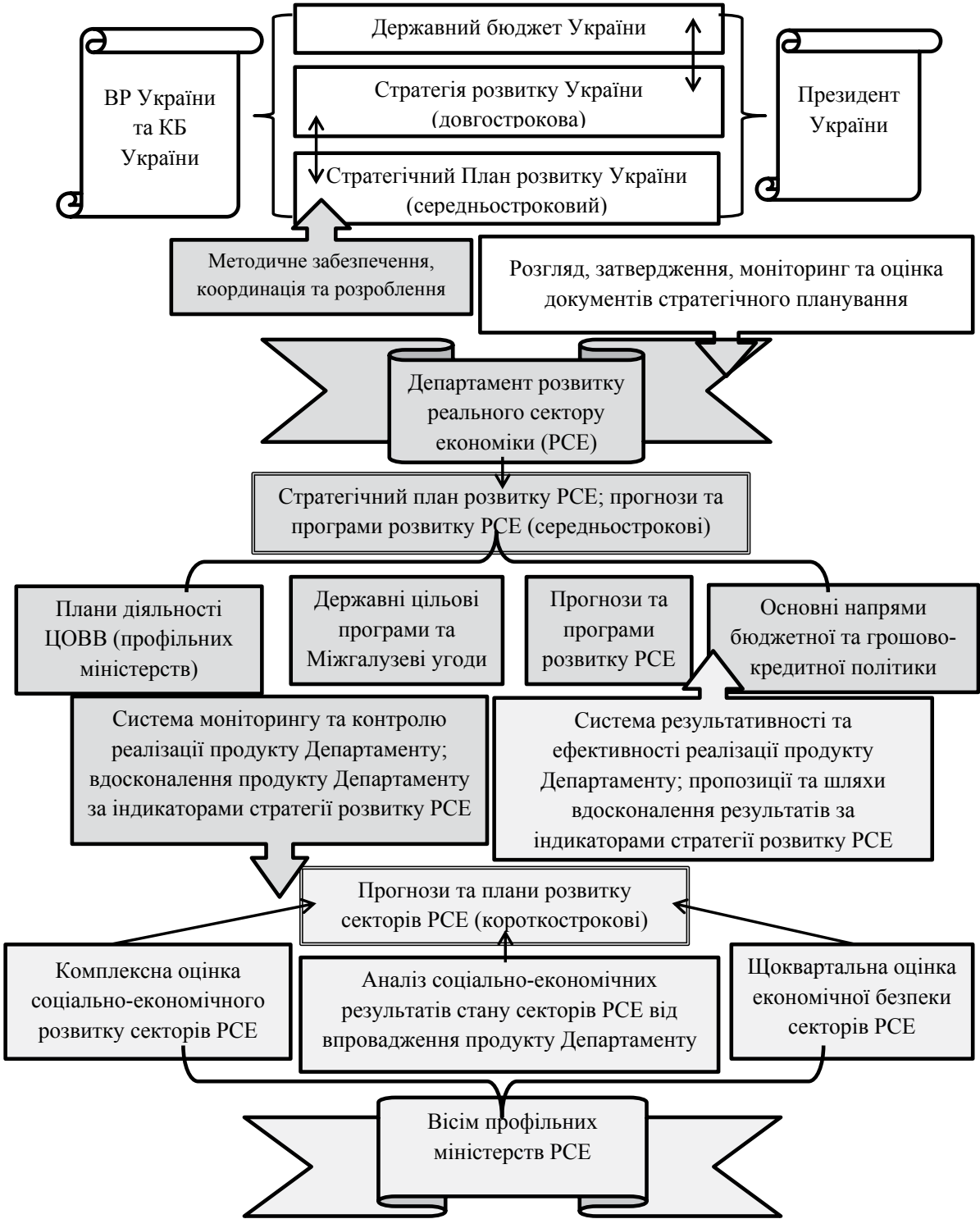

Рис. 2. Послідовність зв'язку документів системи стратегічного планування, їх інституціональна координація

Джерело: систематизовано, розроблено, запропоновано автором

вання, його реформування та трансформування у систему державного управління за результатами. Концепція управління за результатами означає перенесення управлінських технологій з приватного сектору в державне управління. Впровадження методів і процедур управління, орієнтованих на результат, означає зміну під-

ходу, зокрема, до планування і бюджетного процесу. За нових умов перед державними органами ставиться завдання обґрунтування своїх бюджетних заявок не з точки зору витрат, як це робилося до цього, а з урахуванням результатів їх діяльності. Бюджетна програма повинна чітко

демонструвати зв'язок «завдання – витрати – прямий результат (обсяг наданих бюджетних послуг)». При цьому бюджетні програми формуються на рівні послуг і повинні відображати зв'язок планованих витрат державного органу, показників якості та кількості послуг, що надаються, та його стратегічних цілей. Таким чином, досягається переорієнтація діяльності державних органів з формального виконання своїх функцій та освоєння бюджетних коштів на надання якісних послуг громадянам, юридичним особам, Уряду, Парламенту та досягнення кінцевих результатів.

Важливо в Положенні про Департамент ввести поняття продукту його діяльності та складних елементів.

Продукт – це кількість наданих послуг або бюджетних відрахувань, число ЦОВВ, що отримали послугу.

Результативність – це користь або вигода, отримана від результатів діяльності, а показники результативності демонструють зміни за певний період і відповідність результату поставленим цілям.

Показники продуктивності – це відношення продукту або результату до обсягу коштів, що були витрачені на їх отримання, тоді як показники ефективності демонструють, скільки витрат пішло на одиницю виробленого продукту (послуг) і результату.

Показники продуктивності та ефективності функціонування Департаменту будуть висвітлювати індикатори стратегії економічного та соціального розвитку реального сектору економіки, що наведені вище.

План заходів Департаменту на середньострокову перспективу з чітко визначеними показниками у взаємозв'язку з обсягами фінансових ресурсів має визначатися в бюджетних (відомчих) програмах або державних цільових програмах.

З метою забезпечення нового рівня роботи центральних органів виконавчої влади головних розпорядників бюджетних коштів Департамент має ввести систему планування їх діяльності на основі щорічної розробки стратегічних планів їх діяльності на плановий і наступні два роки з максимальним використанням кількісних оцінок кінцевих результатів.

Департамент формуватиме економічну політику у своїх сферах впливу, а ЦОВВ (профільні міністерства) вживатимуть її заходів, здійснюючи безпосередній вплив на економічне середовище, поведінку підприємств, задовольняючи потребу населення в адміністративних послугах. Місце програмно-планової діяльності Департаменту та міністерств показано в рекомендованій загальній системі планування соці-

ально-економічного розвитку України, представленої на рис. 2.

Висновки. Таким чином, національна економіка є реальною базою для поєднання інтересів усіх суб'єктів економічного життя в усіх сферах та видах діяльності. Водночас говорити про її ефективність можна лише тоді, коли її реалізація буде розглядатися в досяжній перспективі програмування (1–3 роки).

Від формування напрямів економічної політики в реальному секторі економіки залежить вироблення відповідних заходів, вжиття яких дасть змогу, зрештою, отримати макроекономічну стабільність та стійке економічне зростання на базі виважених, системних і послідовних кроків та ефективного використання бюджетних коштів. Відсутність короткострокового програмного документа може призвести до неефективного витрачання досить обмежених ресурсів і розбалансування економічної системи.

Задля досягнення результативності економічної політики у сфері реального сектору економіки необхідно створити державний орган, а саме Департамент розвитку реального сектору економіки у структурі Секретаріату КМ України. Суб'єктами державної системи стратегічного планування Департаменту стануть центральні органи виконавчої влади (профільні міністерства) як центри реалізації державної економічної політики з їх адаптацією до принципів стратегічного планування в державних органах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Абрамов О.К. Синтез определения термина «реальный сектор экономики». Реальный сектор. 2008. № 2. С. 11–12.
2. Алимов О.М., Даниленко А.І., Трегубчук В.М. та ін. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія. Київ: Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. 540 с.
3. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 6 червня 2012 року № 672. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ME120057.
4. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 травня 2014 року № 157. Законодавство України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/157-2014-%D0%BF>.
5. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 року № 564. Законодавство України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/564-2016-%D0%BF>.
6. Законодавче забезпечення розвитку реального сектору економіки: науково-практичне видання / за заг. ред. В.І. Сергієнка. Київ: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2012. 201 с.
7. Вікіпедія – загальнодоступна вільна багатомовна онлайн-енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org>.